

РЕЦЕНЗИЯ

на доц. д-р Добрин Канев

на дисертацията на **Мария Попковачева-Терзиева**
на тема **“Ролята на емоциите в политиката: анализ на дебатите при приемането на Търновската конституция (1879 г.) и Конституцията на Република България (1991 г.)”**
за присъждане на образователната и научна степен „доктор по политология”

Политическите събития от последните години отново направиха актуални психологическите обяснения на политически процеси и феномени. Възходът и победата на Доналд Тръмп, настъпващият популизъм, растящата политическа поляризация, екстремизмът и тероризмът, ширещото се недоверие към експертното знание обърнаха погледа към теоретични подходи, които не залагат на доминиращата в политическата наука идея за човека като рационално същество, което калкулира интересите си и използва разума в поведението си. На преден план излизат концепции за психологически състояния и реакции на индивидите и групите в политиката, без което е трудно да си обясним голяма част от ставащото в днешния свят, в който прозира емоционализация на политиката, натоварването ѝ с все повече емоции.

По такъв начин, макар и донякъде изненадващо, дисертацията на Мария Попковачева-Терзиева на тема “Ролята на емоциите в политиката: анализ на дебатите при приемането на Търновската конституция (1879 г.) и Конституцията на Република България (1991 г.)”, която изследва политически явления от по-далечното и по-близкото минало на България, придобива актуалност. Причината е в това, че в центъра на нейната работа са поставени именно емоциите в политическия, в частност в конституционния процес. При това емоциите не се третират като, макар и неизкоренимо, но неприятно съпътстващо явление в политиката, а като неин съществен елемент. По този начин и политиката не се редуцира до различия просто в интересите, възгледите и властовите позиции, а добива пълноценен образ, при който емоциите не са изгонени от нея. Политическите решения, в т. ч. и конституционните, никога не се случват чисто рационално, а политическите действия, които трябва да последват дори на основата на рационални съображения, не могат да се осъществят без мотивиращата и задвижваща сила на емоциите.

Оттук произтича и несъмнената значимост на изследваната тема, още повече, че, както отбелязва с право и самата дисертантка, „в България темите за емоциите и за ролята им в конституционализма отсъстват от научното поле“ (с. 11).

В същото време очевидно е и, че изследваната тема крие значителни трудности. Политиката и емоциите са в твърде сложно единство. Разумът и емоцията непрестанно проникват в политическите процеси, независимо дали те протичат между самите граждани или между политиците, или пък между политиците и гражданите. В много случаи е трудно аналитичното разграничение между рационално и емоционално доколкото то не е налице в политическата реалност. Освен това ролята и ефектът на емоциите са в сферата на вероятностите, които в резултат на политическо действие или бездействие се усилват или отслабват.

С други думи, дисертантката е била изправена пред сериозни теоретични предизвикателства, справянето с които изисква задълбочени знания в различни дялове на социалната и политическата наука и висок професионализъм. Изкушен съм още в началото да твърдя, че Мария Попковачева-Терзиева е проявила тези качества и се е справила с научното изследване на тази сложна тема.

Очевидно дисертацията е резултат на продължителна самостоятелна работа и на добре премислен и организиран изследователски процес. Пределно ясно и точно са формулирани обекта, предмета, хипотезата, целта и задачите на изследването, на които е подчинено цялото изложение.

След като е поставила в центъра на изследването си емоциите в политиката, логично е било дисертантката да потърси проявата и ролята им именно в конституционния процес доколкото по дефиниция вземането на фундаментални за политическата система решения предполага доминация на разума за сметка на емоциите. Идеята, която можем да открием например и у Роберт Михелс при друг предмет на изследване, е, че ако се докаже значима роля на даден феномен там, където най-малко се очаква, то валидността на научните заключения ще има много по-широк обхват. В последна сметка тя е избрала за обект на научните си търсения ролята на емоциите „при приемането на две български конституции от либерално-демократичен характер – Търновската конституция от 1879 г. и Конституцията на България от 1991 г.“ (с. 15).

По такъв начин **изследователската цел** е формулирана като определяне на дефиницията, видовете и ролята, която емоциите играят във вземането на решения и последващите ги политически действия по отношение на изработването и приемането на две ключови български конституции. Основно се разглеждат индивидуални емоции на депутатите в съответните събрания, без обаче да се пропускат изцяло и колективните емоции на обикновените граждани по отношение на конституционните процеси.

Сред **изследователските задачи** са изброени: изработване на дефиниция на емоциите и определяне на основните емоции с роля в политиката и в конституционната политика в частност; дефиниране на точната роля, която тези основни емоции играят във вземането на решения и последващите ги действия в конституционната политика на ниво политици; определяне ролята на емоциите при приемане на Търновската конституция от Учредителното събрание през 1879 г. и при приемане на българската конституция от 7 ВНС през 1991 г. (с. 12-13).

По такъв начин се тества основната изследователска хипотеза на авторката, която гласи, че „шест индивидуални емоции – емпатия, ентузиазъм, гняв, отвращение, страх, честолюбие – на депутатите играят значима роля в един аспект на конституционната политика: политическия процес по приемане на конституции“ (с. 12). И още: „Разглеждането на ролята на емоциите в конституционализма допълва анализа на процеса на вземане на решения, без да омаловажава ролята на разумната аргументация. Това, което се доказва е, че в някои ключови моменти като приемането на конституциите достигането на крайно решение за конституционното съдържание се влияе в голяма степен от емоциите“ (с. 16)

Изборът на такъв комплексен изследователски проблем до голяма степен е предопределил и използваната от дисертантката интердисциплинарна **методология**.

Преди всичко трябва да се отбележи, че авторката е заела своята методологическа позиция в големите разделителни линии в политическата наука по отношение на ролята на разума и емоциите. Тя не приема рационалистическото обяснение за процеса на приемане на дадена конституция, почиващо върху методологическия индивидуализъм, който „допуска, че конституциите са продукт на разумното подреждане на предпоченциите на отделните индивиди с цел тяхното максимизиране. Обратно, тук ще се твърди, че освен разума, емоциите играят роля в конституционния процес...“ (с. 12).

Както проличава от дисертацията, методологическият подход на авторката следва автори като Йон Елстър, Шарън Краузе, Марта Нусбаум, Андраш Шайо, според които конституциите са създадени чрез емоционално обусловени процеси, които рефлексират доминантните обществени емоции. В техните трудове тя чрез критична оценка и сравнение намира и своя модел на основните видове емоции и начина на влиянието им върху конституционния процес. По подобен начин ролите на колективните емоции в политиката са изведени от критичния прочит на труда на Саймън Томпсън и Пол Хогет “Политика и емоции” като са предпочетени част от тях, а други са добавени от самата авторка. А по отношение на функциите на емоциите в конституционния процес и на влиянието им върху процеса на вземане на решения се опира на разширяване на анализ на Катрин Абрамс в студията ѝ “Изследване на афективната конституция”. В хода на изследването си Попковачева-Терзиева прилага и теорията на Брус Акерман за т. нар. „конституционен момент“, според която емоциите са централен елемент в процеса на приемане на конституциите.

По отношение на изследването на емоциите при приемане на двете конституции тя разчита на документен и дискурсивен анализ на първични източници – основно стенограмите от заседанията на Учредителното събрание и на Седмото Велико народно събрание. Включва и качествени изследвания в лицето на проведени от нея дълбочинни интервюта с дванадесет участници в приемането на настоящата българска конституция, всички от които са със съществено участие в този процес. Наред с това са използвани в ред случаи и спомени на депутати от двете събрания. В това отношение вероятно трябва да сме по-скептични доколкото мемоарите на действащи лица рядко издават действителния емоционален заряд, а често по различни причини го прикриват или изопачават.

Когато оценяваме вторичните източници, на които е стъпила докторантката, проличава солидното образование и споменатия по-рано професионализъм. Очевидно е, че изключително богатата библиография е реално овладяна и осмислена. При това става дума за най-представителни автори и трудове както в различни дялове и направления на политическата наука, така и в дисциплини като психология, невронауки и бихейвиористка икономика, без които теоретичната основа на дисертацията би останала непълна. При анализа на българския конституционен процес също личи доброто познаване от страна на Попковачева-Терзиева на основните научни изследвания на български и чужди автори.

Избраната от авторката **структура** на текста създава необходимите предпоставки за аналитично излагане на проблемите и за тяхното научно осмисляне. Дисертацията е изградена в увод, четири глави, заключение и няколко съществени приложения.

В първите две глави се формира теоретичната основа, необходима за конкретния анализ на конституционните процеси в България.

Тръгва се с критичен анализ на теориите (рационализма и рационалния избор), които оспорват съществената роля на емоциите в политическия процес. Изводът на авторката от прегледа на теориите на Джон Ролс и на Бюканън/Тълок е, че те съдържат съществени дефицити по темата и че „емоциите не могат да бъдат изключени от процеса на вземане на решение или винаги подчинени на рационален контрол, както тези теории предписват“ (с. 68). След това Попковачева-Терзиева привежда допълнителни аргументи в това отношение като включва резултатите от различни експерименти в невронауките, които подчертават значимата роля на емоциите в процеса на вземане на решения, в т. ч. в политиката и в конституционния процес.

В следващите параграфи на тази първа глава се изработват главните теоретични инструменти за следващите аналитични стъпки на авторката. Преди това обаче тя сполучливо се включва в голямата дискусия, съпровождаща опитите за самото дефиниране на емоциите в политиката като търси своите отговори на дебатиранияте въпроси както от по-общ характер (за връзката между когнитивни и физически елементи при емоциите, за основните им функции, за тяхната универсалност или специфичност, за лични и колективни емоции), така и в по-тясна връзка с изследователската тема (за основните емоции в политическия и конституционния процес и за тяхната роля в това отношение). Дефиницията на емоциите, която тя предпочита, е дело на Елстър, който третира емоциите като своеобразни механизми, които нямат дефинитивни ефекти.

На тази основа авторката избира и дефинира и шестте вида основни емоции за конституционния процес, които ще бъдат проследявани при анализа на приемането на българските конституции - ентузиазъм, емпатия, честолюбие, страх, гняв и отвращение. Същото се отнася и за споменатите вече роли на емоциите в конституционния процес. Тук се появява и самостоятелен принос на дисертантката, която обогатява наличните в научната литература (Томпсън и Хогет) роли с допълнителни три (при формиране на

групи, в управлението на силни колективни настроения и във формирането на ценности), като последната играе важна роля в изследването на авторката.

В края на главата са разгледани три по-специфични аспекта от ролята на емоциите точно в конституционния процес, които също са част от инструментариума за последващите анализи. Става дума, първо, за споменатата концепция за „конституционния момент“ като особен период в развитието на нациите, второ, за своеобразна периодизация на конституционния процес и ролята на емоциите във всеки един времеви отрязък (в случая: преди, по време на и след процеса на вземане на решения за създаването на дадена конституция), от една страна, и за допълване на ролите на емоциите с тези във формиране на ценности и в определяне нормативността на конституциите. Третият аспект засяга видовете емоции, доминантни съответно в демократичните и авторитарни политически режими. В критичен план ми се струва, че този трети аспект остава встрани от централната линия на изследването доколкото приетите конституции са резултат на демократичен процес в демократично формирани институции.

Във втора глава авторката продължава изграждането на теоретичния си инструментариум като го допълва с подход за определяне на влиянието на емоциите и на обусловените от тях ценности в процеса на вземане на политически и конституционни решения, както и с възможно коригиране на емоциите.

За тази цел дисертантката анализира и сравнява трудове на ред автори, разделяйки ги от гледна точка на периода на творчеството им – от една страна, класически автори от Просвещението, от друга – учени от 19 век до наши дни. Тя се стреми по този начин да извлече аргументи за взаимодействието между когнитивните и соматични аспекти на емоциите при стигане до дадено решение и за това как и в каква степен ролята на емоциите в процеса на вземане на решения може да се подобри или коригира в случаи на грешка. В резултат Попковачева-Терзиева изгражда тристепенен модел за анализ на процеса на вземане на решения, в който намират място както споменатите вече емоции и емоционално обусловени ценности, така и новият елемент - предразсъдъците и евристиките. Установени са и възможните методи и практики за корекция на изживявани емоции.

Така разработеният от авторката тристепенен модел се прилага в последните две глави за анализ на ролята на емоциите в процеса на обсъждане и приемане на Търновската конституция и на конституцията от 1991 г.

Подходът е следният: Определят се основните емоции в съответния конституционен процес; главните опониращи групи и характерните за тях видове емоции; проявата им в най-острите и значими конституционни дебати, за да се стигне до заключения за ролята на емоциите при крайните резултати на дебатите.

В случая с Търновската конституция авторката отбелязва като основни емоции ентузиазма, свързан с любов към родината; честолюбие в резултат на остри спорове между депутати и страха от Османската империя, както и от идването на власт на група, която не би управлявала добре. Нейният извод е за значителна роля на емоциите и на депутатите, и на гражданите в този конституционен процес. Количественият ѝ анализ показва например, че подписването на конституцията от страна на консерваторите е свързан с факта на споделената емоция ентузиазъм, която е била и с най-много проявления в деветте изследвани дебати.

Приложението на тристепенния модел по отношение на девет ключови дебати в Учредителното събрание сочи, че двете главни опониращи групи (консерватори и либерали) се отличават по емоционалния си профил. Въпреки че емоционалността и в двете групи е висока, според авторката либералите по-успешно консолидират емоционалната енергия в залата и извън нея на база на своята по-запомняща се реторика, те печелят най-важните дебати, свързани с устройството на държавата и могат да се определят като победител.

Като цяло резултатите от анализа на конституционните дебати дават аргументи в полза на тезата за определена роля на емоциите на депутатите и на гражданите при приемането на първата българска конституция.

По отношение на приемането на конституцията от 1991 г. Попковачева-Терзиева идентифицира проявата на шест основни емоции със съществено влияние в конституционните дебати - емпатия, ентузиазъм, честолюбие, страх, гняв, отвращение. Те се откриват в сблъсъците между три опониращи си групи - БСП, СДС-оставащи и СДС-напускащи, на всяка от които също е изграден емоционален профил по разработения от авторката модел. Тук се отделя по-голяма роля на колективните

емоции на обикновените граждани. Подробно са изследвани и някои от дебатите в парламента (по-точно девет, подбрани от авторката) като са изведени и общите им характеристики (широк обхват, висока партизация, наличие на контактни групи).

Анализираните емпирични данни са довели авторката до ред заключения за ролята на емоциите при приемането на настоящата конституция, сред които можем да споменем извода за преобладаване на негативните емоции, което пречи за постигане на единодушие и води до неподписване на конституцията от страна на част от депутатите, както и извода, че повечето дебати в 7 ВНС не са по съществени въпроси, свързани с устройството на страната, а се отнасят до отношението към комунизма и неговото място в държавността след 1989 г.

Обширното заключение на дисертацията съдържа не само обобщение на основните идеи на изследването и оценка по отношение на постигането на поставената изследователската цел и тестване на основната хипотеза, но прави опит и за сравнение между ролята на емоциите в двата анализирани конституционни процеса, както и за формулиране на по-общи изводи.

В резюме, сравнителният анализ на авторката показва, първо, че по отношение на позитивните емоции има сходство и в двете събрания, произтичащо от учредяването на нова държавност; второ, че за разлика от Учредителното събрание, където преобладават позитивните емоции, през 1991 г. доминират негативните емоции, което се отразява върху приемането на конституцията; трето, че негативните емоции играят значителна роля и в двете събрания като задълбочават разделенията между депутатите и създават трудности при постигане на компромиси и единодушие. Сравнение между двете събрания се прави и по трите елемента на модела, разработен от дисертантката – емоционално обусловени ценности, емоции, предразсъдъци и евристики.

Компаративният анализ е довел в края на работата и до формулиране на някои обобщени тези на авторката, а именно, че крайностите в позициите побеждават, че конституционните процеси водят до институционализация на емоциите, че възможността за промяна на първоначалните позиции е незначителна в краткосрочен и дългосрочен план, че възможност за корекции на емоциите съществува, но е трудно да се установи степента на успех в това отношение, че емоциите помагат за преодоляване на безизходни положения като намаляват напрежението.

Ако се опитам да обобщя този преглед на съдържанието на дисертацията, бих казал, че става дума за завършен изследователски труд на високо равнище, в който докторантката успешно е осъществила комплексно и задълбочено изследване, реализирала е изследователските си цели и задачи, дала е обоснован отговор на поставената хипотеза.

Необходимо е също да се каже, че представената за обсъждане и оценка дисертация на Мария Попковачева-Терзиева със своите 287 страници текст, с добре изградената и балансирана структура, както и с богатата източникова база отговаря и на формалните критерии за подобен род изследователски продукт. Изпълнени са и другите изисквания като наличие на автореферат, който точно представя дисертацията като цялост, както и самооценка на приносите, с която изразявам съгласие. Налице са и публикации по темата на доктората.

Трябва да добавя, че стилът на авторката е подчертано академичен, формулировките ѝ са прецизни. Все пак се срещат повторения. Макар и много рядко, налице са някои неточности (например Петър Корнажев не е бил депутат на БСП – с. 232; формално и Гиньо Ганев не е). В България е прието библиографията да започва със заглавията на кирилица.

Към доктората могат да се направят забележки и да се отправят допълнителни препоръки, а самото богато съдържание на работата и сложността на темата неизбежно водят до възникването на определени въпроси.

Един такъв въпрос се формира около избора на дебатите, които авторката е решила да анализира в двете събрания. Естествено, че конституционният процес е много по-широк и пъстър от обсъждане на конкретните разпоредби на конституцията, но все пак е била възможна по-голяма концентрация върху този тип дебати. Вероятно най-емоционалните дебати не са били същевременно и най-съществените от гледна точка на конституционния продукт.

Търсенето на победители и победени сигурно има място в анализите на конституционния процес, но критериите трябва да са добре обосновани, а при сравнителен анализ – едни и същи. В случая за победители в Учредителното събрание са обявени либералите поради факта, че техните идеи доминират конституцията, докато през 1991 г. за такива се третира СДС-напускащи, но поради това, че са спечелили

следващите избори (макар че и измеренията на тази победа също подлежат на дискусия доколкото например формациите, чиито представители подписват конституцията, печелят общо повече гласове на тези избори).

Не съм убеден, че „приемственост в управлението“ или „хомогенност на етническия състав на нацията“ представляват ценности доколкото по дефиниция ценностите са най-дълбинния слой на политическата култура, а тук, поне в първия случай, става дума по-скоро за политическа стратегия.

Тези бележки са по-скоро периферни и доуточняващи на фона на сериозното изследователско постижение на авторката, която със своята дисертация смело е навлязла в едни от най-сложните полета на политическата наука, показвайки дълбоки познания, самостоятелно мислене и способност да обхваща комплексно и задълбочено предмета си на изследване.

Това ми дава всички основания да подкрепя категорично присъждането на образователната и научна степен „доктор по политология“ на Мария Попковачева-Терзиева.

София, 24 август 2017 г.

доц. д-р Добрин Канев